

PROSTŘEDÍ, KLIMA, ATMOSFÉRA

Tato podkapitola objasňuje tři termíny, které výrazně ovlivňují sociální vztahy ve třídě, a tedy i pedagogickou komunikaci.

Prostředí

Záměrně na prvním místě uvádíme termín prostředí, protože v předešlé kapitole, kde jsme hovořili o organizačních formách a o možnostech uspořádání třídy, bylo školní prostředí do značné míry specifikováno. Prostředí kromě vybavení učebny nábytkem a architektonického řešení místnosti, zahrnuje hygienické, ergonomické a akustické aspekty.

- **Hygienické aspekty** jsou tvořeny v první řadě osvětlením, vytápěním a větráním třídy.
- **Ergonomické aspekty** prostředí zahrnují velikost školního nábytku, jeho rozmístění v učebně, školní pomůcky.
- **Akustické aspekty** jsou významným prvkem určujícím úroveň školního vyučování. Hluk, šum, akustické vlastnosti učebny (odraz zvuku) ovlivňují žákovu pozornost.

Tvořivý přístup učitele může výrazně ovlivnit sociálně-psychologické aspekty v žákovském kolektivu a efektivní komunikaci.

Atmosféra

Tento termín vymezuje poměrně krátké časové trvání. Atmosféra třídy se může měnit během několika dnů, ale třeba i během jedné hodiny. Učitelé mají velké zkušenosti, že nejaktivněji se žáci projevují v prvních hodinách výuky, poslední hodiny žáci často „prospí“. Jistě jiná atmosféra bude vládnout před písemnou prací a jiná po písemce. Atmosféra ve třídě se proměňuje v závislosti na učiteli, použité organizační formě, předmětu a probírané látce.

Klima ve třídě

„Klima označuje jevy dlouhodobé, typické pro danou třídu a daného učitele po několik měsíců či let. Jejich tvůrci jsou žáci celé třídy, skupinky žáků v dané třídě, jednotliví žáci, dále všichni učitelé vyučující v dané třídě a konečně učitelé jako jednotlivci.“ (J. Mareš, J. Křivohlavý, 1995, s. 147)

Klima se dá sotva nějakým způsobem měřit nebo pozorovat. J. Průcha (1997) říká, že ve skupině „existuje cosi nehmátatelného, ale silně jedinci

pocitovaného“. Klima, které je žáky subjektivně pocíťováno, se dá zjišťovat pomocí dotazníků, kdy se žáků můžeme ptát, zda se jim ve třídě líbí, zda je hodina pro ně poutavá atp. Autor uvádí, že výsledky průzkumu klimatu na českých školách jsou poměrně rozporné. Přesto lze z výsledků vyčíst množství zajímavých informací:

- Žáci pocíťují ve třídě nadměrnou soutěživost a naopak nízkou soudružnost.
- Lépe se cítí žáci základních škol než středních škol.
- Rozdílné hodnocení uvádějí chlapci a dívky, jinak hodnotí klima žáci venkovských škol a městských škol.
- Rozdílně hodnotí klima učitel a žáci.

Klima ve třídě určuje kvalitu vyučovacího procesu a pedagogické komunikace. Při pořizování audiovizuálních nahrávek, potřebných pro výzkumnou část této práce, zaznamenali učitelé, kteří ve vyučování měli nahrávací techniku, různé reakce žáků na fakt, že se jejich odpovědi budou snímat. Byly třídy, kde žáci odpovídali nervózně, v jiných třídách se naopak chtěli jakoby „ukázat“ a reagovali velmi živě a s chutí. Není i tento fakt, ať je jakkoli objektivně nepodložen, určitým ukazatelem klimatu ve třídě? Zkušený sociální psycholog by mohl z takového chování žáků jistě mnohé vyčíst.

J. Průcha cituje Laškovy parametry komunikačního klimatu v prostředí českých škol. Uvádí dva typy komunikačního klimatu ve třídě (1997, s. 351):

- **Komunikační klima suportivní (vstřícné, podpůrné)** – klima, v němž se jeho účastníci navzájem respektují, komunikují mezi sebou, vyměňují si názory a pocity otevřeně a jasně.
- **Komunikační klima defenzivní (obránné)** – v tomto klimatu vznikají situace, kdy jeho účastníci spolu soupeří, neposlouchají jeden druhého, skrývají své názory a pocity.

2.2 VERBÁLNÍ KOMUNIKACE

V pedagogické komunikaci ve škole stojí na prvním místě mluvení – řeč. Mluvením se podle Slovníku spisovné češtiny rozumí „vyjadřování myšlenek artikulovanou řečí, případně dorozumívání se jazykem“. Základní jednotkou je slovo, proto hovoříme o slovní – verbální komunikaci.

PROSTŘEDÍ, KLIMA, ATMOSFÉRA

Tato podkapitola objasňuje tři termíny, které výrazně ovlivňují sociální vztahy ve třídě, a tedy i pedagogickou komunikaci.

Prostředí

Záměrně na prvním místě uvádíme termín prostředí, protože v předešlé kapitole, kde jsme hovořili o organizačních formách a o možnostech uspořádání třídy, bylo školní prostředí do značné míry specifikováno. Prostředí kromě vybavení učebny nábytkem a architektonického řešení místnosti, zahrnuje hygienické, ergonomické a akustické aspekty.

- **Hygienické aspekty** jsou tvořeny v prvé řadě osvětlením, vytápěním a větráním třídy.
- **Ergonomické aspekty** prostředí zahrnují velikost školního nábytku, jeho rozmístění v učebně, školní pomůcky.
- **Akustické aspekty** jsou významným prvkem určujícím úroveň školního vyučování. Hluk, šum, akustické vlastnosti učebny (odraz zvuku) ovlivňují žákovu pozornost.

Tvořivý přístup učitele může výrazně ovlivnit sociálně-psychologické aspekty v žákovském kolektivu a efektivní komunikaci.

Atmosféra

Tento termín vymezuje poměrně krátké časové trvání. Atmosféra třídy se může měnit během několika dnů, ale třeba i během jedné hodiny. Učitelé mají velké zkušenosti, že nejaktivnější se žáci projevují v prvních hodinách výuky, poslední hodiny žáci často „prospí“. Jisté jiná atmosféra bude vládnout před písemnou prací a jiná po písemce. Atmosféra ve třídě se proměňuje v závislosti na učiteli, použité organizační formě, předmětu a probírané látce.

Klima ve třídě

„Klima označuje jevy dlouhodobé, typické pro danou třídu a daného učitele po několik měsíců či let. Jejich tvůrci jsou žáci celé třídy, skupiny žáků v dané třídě, jednotliví žáci, dále všichni učitelé vyučující v dané třídě a konečně učitelé jako jednotlivci.“ (J. Mareš, J. Krňohlavý, 1995, s. 147).

Klima se dá sotva nějakým způsobem měřit nebo pozorovat. J. Průcha (1997) říká, že ve skupině „existuje cosi nehmataitelného, ale silně jedinci

pocitovaného“. Klima, které je žáky subjektivně pocítováno, se dá zjišťovat pomocí dotazníků, kdy se žáků můžeme ptát, zda se jim ve třídě líbí, zda je hodina pro ně poutavá atp. Autor uvádí, že výsledky průzkumu klimatu na českých školách jsou poměrně rozporné. Přesto lze z výsledků vyčíst množství zajímavých informací:

- Žáci pocítují ve třídě nadměrnou soutěživost a naopak nízkou soudržnost.
- Lépe se cítí žáci základních škol než středních škol.
- Rozdílné hodnocení uvádějí chlapci a dívky, jinak hodnotí klima žáci venkovských škol a městských škol.
- Rozdílné hodnotí klima učitel a žáci.

Klima ve třídě určuje kvalitu vyučovacího procesu a pedagogické komunikace. Při pořizování audiovizuálních nahrávek, potřebných pro výzkumnou část této práce, zaznamenali učitelé, kteří ve vyučování měli nahrávací techniku, různé reakce žáků na fakt, že se jejich odpovědi budou snímat. Byly třídy, kde žáci odpovídali nervózně, v jiných třídách se naopak chtěli jakoby „ukázat“ a reagovali velmi živě a s chutí. Není i tento fakt, ať je jakkoli objektivně nepodložen, určitým ukazatelem klimatu ve třídě? Zkušený sociální psycholog by mohl z takového chování žáků jistě mnohé vyčíst.

J. Průcha cituje Laškovy parametry komunikačního klimatu v prostředí českých škol. Uvádí dva typy komunikačního klimatu ve třídě (1997, s. 351):

- **Komunikační klima suportivní (vstřícné, podpurné)** – klima, v němž se jeho účastníci navzájem respektují, komunikují mezi sebou, vyměňují si názory a pocity otevřeně a jasně.
- **Komunikační klima defenzivní (obránné)** – v tomto klimatu vznikají situace, kdy jeho účastníci spolu soupeří, neposlouchají jeden druhého, skrývají své názory a pocity.

2.2 VERBÁLNÍ KOMUNIKACE

V pedagogické komunikaci ve škole stojí na prvním místě mluvení – řeč. Mluvením se podle Slovníku spisovné češtiny rozumí „vyjadřování myšlenek artikulovanou řečí, případně dorozumívání se jazykem“. Základní jednotkou je slovo, proto hovoříme o slovní – verbální komunikaci.

Verbální komunikace má v pedagogickém procesu určité fáze. Nejříve musí existovat **záměr učitele** něco žákovi sdělit. Ten předchází slovní formulaci a dává jí smysl. Následuje **vlastní sdělení**, které je adresováno určitému příjemci, v našem případě žákovi nebo skupině žáků nebo celé třídě. Příjemce se snaží o **dekódování sdělení** a snaží se odhalit jeho smysl.

Jedním z prostředků, jak zpřesnit smysl, je **rozhovor**. Relativně vyšší formou hledání společného smyslu je **dialog**. V dialogu nejde jen o prostý pohyb informací, ale o **aktivní změnu**, kdy se závažnost informace pro příjemce předává při ujmoutí se slova.

Při vyučování na základní škole při klasické formě hodiny dominuje **výklad učitele**. Čím vyšší ročník, tím více je zastoupen.

Funkce učitelova slovního projevu:

- zprostředkovat, zpřístupnit učivo,
- doplnit, aktualizovat text učebnice,
- ověřit, jak žáci učivo chápou, jak je dokáží prakticky použít.

Děleka učitelova verbálního projevu souvisí i s jeho pedagogickými dovednostmi.

OTÁZKY A ODPOVĚDI

Základem verbální pedagogické komunikace je kladení otázek učitelem a odpovídání žáka. Dotazování chápe mnoho učitelů jako tradiční, téměř bezproblémovou záležitost. Podle J. Mareše a J. Křivohlavého je důvodů hned několik:

- Historické tradice, považující rozhovor za ideální vyučovací metodu už nejméně od dob Sokratových.
- Převládající koncepce slovně-názorného vyučování na našich školách.
- Ahistorické chápání vyučovacích metod, které tradiční didaktika považovala za samostatné jevy.
- Pojetí vyučovacích metod jen jako působení jdoucího učitele k žákům, ačkoli nové koncepce doporučují respektovat vzájemnost působení učitele a žáků.
- Absence podrobnějších výzkumnů otázek a dotazování ve škole.

Charakterizujeme nyní pojmy otázka a odpověď:

- **Otázka** – často se zaměřuje s tázací větou. Označení otázka se používá ve významu úkol, problém, který je třeba vyřešit.
- **Odpověď** – v pedagogické komunikaci může být odpověď mnoho různých činností. Jde nejčastěji o repliku, která reaguje na danou otázku. Není samostatná, váže se k otázce a je na ní závislá.

OTÁZKA JAKO KLÍČOVÁ SOUČÁST DIALOGU

Otázky a odpovědi zaznívající ve výuce jsou součástí většího celku – **výukového dialogu**.

Otázku v pedagogické komunikaci nechápeme pouze jako tázací větu, ale představuje pro nás spíše nějaký problém či úkol, který je třeba vyřešit. Je vhodiskem každého dialogu a spolu s odpovědí jeho nezbytnou rozlohou součástí.

Požadavky na otázku

Základním předpokladem toho, aby otázka vyvolala patřičnou odezvu, je, že splňuje určité požadavky:

- **Přiměřenost** – učitel vychází při sestavování otázky z možností žáků. Má na paměti jejich věk i úroveň vědomostí. Pro žáka je nepřijatelná otázka obtížná. Není schopen ji pochopit, a tudíž na ni nemůže ani odpovědět, stejně jako na otázku velmi lehkou, jednoduchou.
- **Srozumitelnost a stručnost** – úzce spolu souvisí, stručnost je důležitou podmínkou srozumitelnosti. Pokud bude učitel rozvádět otázku do nepřehledných souvěř, žák ztrácí její smysl a podstatu, nedokáže se v přemně slov orientovat. Srozumitelnost projevu může být ohrožena též nedbalou výslovností učitele. Vliv má také výběr slov, který by neměl vycházet ze slovní zásoby přiměřené věku žáků.
- **Jednoznačnost** – je podmíněna položením vždy jen jedné otázky, která je postavena tak, že připouští jediný způsob odpovědi. Pokud tomu tak není a na otázku existuje několik správných odpovědí, musí učitel respektovat každou z nich, i když nekoresponduje právě s tou, kterou měl na mysli.
- **Věcná správnost a přesnost** – vychází z odbornosti učitele, který by ji měl důsledně dodržovat. Nesprávné či nepřesné pojmenování skutečnosti vede žáky k tomu, že to považují za nedůležité.

- **Jazyková správnost** – svědčí o řečové kultuře a úrovni učitele, který by měl dbát na čistotu a správnou skladbu svého jazykového projevu a jeho spisovnost.

Je nesmírně důležité, aby otázky vycházely ze života žáků, z jejich zkušeností, aby byla zjevná jejich provázanost s praktickým životem. Jen takové otázky mohou sloužit k vhodné motivaci žáků a povzbudit jejich zájem o probírané učivo.

Kromě správnosti formulace otázek je třeba zvážit i pořadí, ve kterém budou za sebou následovat, a zvolit mezi nimi dostatečný časový odstup. Jsou-li otázky kladeny v rychlém sledu po sobě, cítí se žák zaskočen a nedokáže odpovědět, přestože učivo ovládl.

Abyste byla verbální komunikace ve škole nejen funkční, ale aby splňovala i určité požadavky z hlediska estetického, musí učitel, ale i žáci ovládat určité verbální komunikační dovednosti. Patří sem mimo jiné akustické vlastnosti hlasu a jejich ovládnutí, práce s dechem při mluvení, přízvuk, rytmus, dynamika, intonace, tempo, pauza a v neposlední řadě také spisovná výslovnost. Blíže se těmto dovednostem věnujeme v nadcházející kapitole.

AKUSTICKÉ VLASTNOSTI HLASU

Hlas je z fyzikálního hlediska zvuk a vyznačuje se proto třemi vlastnostmi, které každý zvuk charakterizují:

- **Síla hlasu** – řídí se rozkmitem hlasivek a závisí na dechové funkci. Můžeme rozlišit hlasy zvučné, znělé a slabé, neznělé.
- **Výška hlasu** – je dána počtem kmitů hlasivek za sekundu, jejich délkou a tvarem. Počet kmitů je podmíněn jednak stupněm síly výdechového proudu, jednak napětím hlasivek. Rozeznáváme hlasy hluboké – mají menší průbojnost – a hlasy vysoké, které jsou více průbojné, někdy však nepřijemné.
- **Barva hlasu** – základem jsou anatomicko-fyziologické podmínky hlasového ústrojí v celém jeho rozsahu, poměry dýchací i utváření a činnost prostorů nad hrtanem. Z hlediska účinku na posluchače lze hlasy třídit na tři základní skupiny:
  - hlasy příjemné, sympatické,
  - hlasy nesympatické, nepřijemné,
  - hlasy neutrální.

K vlastnostem hlasu patří také nasazení hlasu, tzv. **hlasový začátek**:

- **Měkký hlasový začátek** – z hlediska hlasové hygieny nejvýhodnější, přirozený, libozvučný, hlas je vyrovnaný, nedochází k dynamickým ani intonačním odchylkám.
- **Tvrký hlasový začátek** – projevuje se vyřazením výdechového proudu, pro hlas je škodlivý, může dojít i k onemocnění hlasivek.
- **Dyšný hlasový začátek** – projevuje se dechovým šelestem, pro hlas je škodlivý.

ZVUKOVÉ PROSTŘEDKY ŘEČI

Přízvuk

Jedná se o zesílení, zvýraznění určité slabiky v mluveném textu. Správně používaný přízvuk v řeči učitele člení jeho řeč do logických celků, zdůrazňuje podstatné, přispívá k srozumitelnosti, nápodobě, zvyšuje emocionální účinek.

Rytmus

Je založen na střídání přízvukových a nepřívukových slabik. Je významnou složkou projevu učitele. Pravidelný rytmus uklidňuje, nepravidelný znemáná naopak změnu, vyrušení.

Dynamika

Představuje zesílení, zvýraznění slova, hlasitost řeči a její změny, silovou intenzitu. Vychází z vnitřního zaujetí pro obsah, který sdělujeme. Přispívá ke zvýraznění projevu, upoutání pozornosti, srozumitelnosti.

Intonace

Je důsledkem změn tónové výšky. Plní funkci:

- sdělovací,
- emocionální.

Vhodné využití intonace je pro učitele velmi důležité. Měli bychom se vyvarovat monotónního hlasu a také hlasu, který je příliš vysoký nebo hluboký. Podobně jako dynamika přispívá intonace k udržení pozornosti, srozumitelnosti, nápodobě.

Tempo

Představuje rychlost, jakou je sdělován obsah projevu nebo některých jeho částí. Bývá ovlivněno temperamentem mluvčího, obsahem sdělení, mentální situací, prostředím, cilem projevu apod. Optimální je takové tempo řeči, které je adekvátní obsahu a signalizuje živost, temperament.

Pausa

Ide o přerušeni řeči. Užívají se pauzy:

- fyziologické – souvisejí s dechem,
- logické – vyznačují hranice taktů, úseků a vět, slouží pro jasné vyjádření myšlenek,
- psychologické – tlumocí určitý podtext a učitel jich používá zcela záměrně.

2.3 NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE

Označení **nonverbální komunikace** znamená mimoslovní komunikaci. Nejde však, jak si většina lidí myslí, jen o mimickou stránku řeči, ale o celý komplex mimoslovních signálů – řeč těla. Taková řeč těla je daleko upřímnější než slova. Antropolog Albert Mehrabian odhalil, že pouze 7 % informací, které získáváme z rozhovoru, nám poskytují slova. Z tónu a barvy hlasu získáváme 38 % a 55 % z řeči lidského těla. Velmi precizně rozebírá jednotlivé prvky neverbálního projevu J. Křivohlavý (1988, 1993). Podnětné jsou také další publikace, např. *Thiel, E.*: Řeč lidského těla. Bratislava, Plasma service 1993; *Vávra, V.*: Mluvíme beze slov. Praha, Panorama 1990.

Při nonverbální komunikaci jde tedy o to, co si sdělujeme:

- výrazy obličej (mimika),
- pohledy (řeč očí),
- pohyby (kinezika),
- fyzickými postoji (konfiguraci všech částí těla),
- gesty (gestika),
- dotekem (haptika),
- přiblížením či oddálením (proxenika),
- tónem řeči,
- úpravou zevnějšku a životního prostředí.

Vedle otázky, jak jinak komunikujeme než slovy, vyvstává také další téma, co si sdělujeme beze slov. I tímto se nejvíce zabývá J. Křivohlavý. Mimoslovními způsoby se nedá sdělit např. dilema, nutnost volby mezi dvěma možnostmi. Nedá se také sdělit „nic“ – např. nic nevidím, nic necítím – protože není možné se nijak nechovat.

Mimoslovně si sdělujeme:

- emoce – pocity, nálady, afekty,
- zájem o sblížení – navázání intimnějšího styku,
- snažíme se vytvořit u druhého dojem o tom, kdo jsem já,
- snažíme se záměrně ovlivnit postoj partnera,
- říkáme chod vzájemného styku.

MIMIKA – ŘEČ OBLIČEJE

„Lidská tvář má velice bohatý komunikační potenciál. Je v prvé řadě důležitým sdělovačem emocionálních stavů. Odráží vzájemné postoje lidí, kteří spolu jednají, poskytuje zpětnou vazbu v rozhovoru, tj. odpověď na to, co jsme druhému člověku řekli. Někteří badatelé se dokonce domnívají, že z hlediska komunikace je tvář vedle slova druhým nejdležitějším sdělovacím prostředkem v mezilidském vztahu...“

(M. O. Knapp, 1978)

P. Ekman pak zjistil, že svaly v našem obličejí nám umožňují více než 1000 různých výrazů obličej. Činnost svalů je přitom tak hbitá, že tyto rozmanité výrazy mohou být produkovány v minimálním čase.

Funke mimických projevů

- Sdělování kulturně tradovaných gest – daných nepsanou sociální normou určité země (zdvořilostní úsměv apod.).
- Tzv. instrumentální pohyby (např. výrazy obličej při kývání, při zívání).
- Nejčastější je sdělování emocí – citů a pocitů, nálad, citových prožitků a afektů.

Studium schopnosti lidí odcítat správně emoce, které výraz obličej sděluje, dokazuje, že ne každý má to ššší tuto schopnost ovládat. Lepších výsledků dosahovali lidé uzavření, obrácení do sebe (introverti) než lidé otevření, společensší (extroverti). Úspěšnější byly v odcítání ženy než muži.

Chceme-li porozumět vztahu mezi výrazem obličeje a emocionálním stavem člověka, musíme nejdříve vědět, kolik rozeznáváme různých druhů emocí a kolik druhů mimických výrazů je možno od sebe odlišit. Výzkumy zjistily, že člověk dokáže s velkou přesností odlišit **sedm primárních emocí** ve výrazech obličeje:

- štěstí – neštěstí,
- neočekávané překvapení – splněné očekávání,
- strach a bázeň – pocit jistoty,
- radost – smutek,
- klid – rozčilení,
- spokojenost – nespokojenost, až znechucení,
- zájem – nezájem.

Sekundární emocionální mimické výrazy

- **Splynutí – říze výrazů** – rychlé vystřídání jednoho emocionálního výrazu druhým, změna výrazu obličeje probíhá velmi rychle – 1/8 až 1/5 sekundy.
- **Složení mimických projevů** – jedna část obličeje vyjadřuje jiné, kvalitativně odlišné emoce než druhá.
- **Levá polovina obličeje vyjadřuje jiný druh emoci než pravá.**
- **Aktivizace svalových komplexů obličejových svalů, které jsou normálně v činnosti při kvalitativně odlišných emocích.**

Složitá emocionální situace může u člověka vyvolat i několik různých emocí najednou – např. úžas a radost. V životě nastávají i chvíle, kdy se snažíme „hraným“ výrazem překrýt „autentický“ emocionální výraz (např. v situaci, kdy jsme nemile překvapeni).

Struktura tváře při mimických projevech a význam různých zón v obličeji

Mnozí z nás se domnívají, že tvář je nedělný celek, a tudíž se dané emoce odráží v celé tváři, přesněji mimickými změnami v celé tváři. Výzkumy však ukazují, že lidská tvář je složena z různých oblastí, a tudíž se určité emoce odráží více v určité oblasti. Které složky, zóny či oblasti je možno v lidské tváři rozlišovat? Podle P. Ekmana je to:

- oblast čela a obočí,
- oblast očí a víček,
- oblast dolní části obličeje, zahrnující tváře, nos a ústa.

- **Bolest** je vepsána hlavně do horní části obličeje – víčka, obočí, čelo.
- **Štěstí** se dá nejlépe přecítit z oblasti dolní části obličeje.
- **Překvapení** je možné správně určit v každé zóně obličeje – nejpřesněji však v oblasti čela a obočí.
- **Smutek a strach** se s největší přesností dají určit v oblasti očí a víček.
- **Rozčilení** je rozloženo po celé ploše obličeje – není lokalizováno v žádné zóně.

Při čtení emocí z obličeje jsou velmi důležité i oči.

Obličej je možno považovat v prvé řadě za důležité sdělovač emocionálního stavu. Někteří lidé ovládají umění čtení emocí velmi dobře, jiní méně. Dnes už však existuje zvláštní druh výcviku využívající moderní techniky, jež dovednost čtení z mimiky zlepšuje.

Při vyučování vysílají děti celou řadu zpráv svými mimickými projevy. Učitel, který je schopný tuto zprávu přijmout a dešifrovat, daleko lépe porozumí svým žákům. Také pedagogická komunikace bude účinnější a příjemnější. Učitel tak může tímto způsobem celou řadu zpráv vysílat svým žákům během vyučování. Pokud jsou žáci na toto zvyklí, stačí pak pouze malý úšklebek, zamračení učitele a žák ví, co to znamená. Učitel nemusí přerušovat výklad, nebo rušit celou třídu sdělením, které se týká pouze jednoho žáka (napomenuť). Mimickým projevem dětí během vyučování se hlouběji budu věnovat ve druhé části.

POHLEDY – ŘEČ OČÍ

Oči jsou již více než sto let předmětem studia fyziologů, psychologů a sociologů. Fyziology zajímají pro svůj složitý smyslový a psychologický jako informační kanál s jennou rozlišovací schopností. Zaměřme se proto na úlohu očí při styku člověka s člověkem, v našem případě při styku učitele se žáky. Řeč očí patří k nejdůležitějším způsobům sdělování. Abychom této řeči porozuměli, je důležité vědět, jaké prvky obsahuje:

- **Zaměřený pohledu** – kam je pohled zaměřen. Psycholog mluví o tzv. tercích – může jím být určitý předmět nebo detail. Sociolog zajímá zaměřením na terče, kterými jsou druzí lidé. Pro nás je důležité, na koho se dívá učitel, jestli se žák dívá na učitele nebo někam jinam, na koho ze spolužáků se žák dívá. Nejcitlivější je okamžik setkání pohledů z očí do očí.

■ **Doba trvání bodového zaměřeného pohledu** – jak dlouho trvá pohled člověka na určitý terč. Velmi citlivě vnímáme délku pohledu z očí do očí.

Přítis dlouhý pohled na určitou osobu však bývá hodnocen negativně – jako „civění“.

- **Četnost pohledů** – učitel se dívá na celou třídu a jeho oči se zastavují u jednotlivých žáků. Žáci potom velmi citlivě zaznamenávají, jak často se na ně učitel dívá v porovnání s ostatními spolužáky. Četnost znamená, i když pohledy přímo nepočítá. Např. takové rozložení pohledů může nastat ve skupinové interakci.
- **Sled pohledů – sekvence** – můžeme sledovat, na koho se učitel díval dříve, než se podíval na daného žáka, na koho se podíval potom apod. Obdobně to platí i pro žáka. Žák se např. podívá na některého spolužáka dříve, než se podívá na tazajícího se učitele. A nebo naopak – poté, co se podívá na učitele, se může očima „zeptat“ spolužáka, zda odpoví dělat správně.
- **Celkový objem pohledů** – vezmeme-li v úvahu, kolikrát se učitel na žáka podíval a zároveň i jak dlouho se na něj díval, pak sečtením všech časů pohledů věnovaných určitému žákovi dávej údaj o celkovém objemu pohledů. Je to ukazatel sociálního zájmu. Musíme počítat s tím, že žáci jsou na objem učitelových pohledů neobyčejně citliví.
- **Úhel pootevření očních víček** – díváme-li se na určitou osobu, pak se můžeme dívat s očima dokročán otevřenýma, nebo naopak přivřenýma. Lidé jsou schopni odlišit od sebe s 95% jistotou celkem 35 různých úhlů pootevření víček. Schopnost vědomě řídit pootevření víček je však menší.
- **Průměr zornice – velikost pupily** – je přímo úměrný intenzitě emocionálního stavu člověka.
- **Odklon směru pohledu** – díváme-li se na určitou osobu, pak můžeme natočit obličej přímo tam, kam se díváme. Je však také možno dívat se jen „po oku“ nebo zpod řas při skloněné hlavě apod.
- **Tvar a pohyby obočí** – při pohybu obočí dochází k deformaci kůže, a ta dává obočí různý tvar. Existují typologie tvarů obočí, které uvádějí více než 40 druhů deformace obočí.
- **Tvary vrásek kolem očí** – při upření pohledu dochází často k deformaci kůže v okolí očí – na čele nad očima, po stranách očí, uprostřed mezi očima i u kořene nosu. I ty mají svůj komunikační význam.

Například různá délka pohledu nás informuje o tom, že se děje díváme na osobu, které si vážíme, nebo na preferované osoby – osoby, kterým dáváme z různého důvodu přednost. Na to jsou žáci velmi citliví. Např. R. V. Exlen zjistil, že také chválení i kárání ovlivňuje pohledy žáků. Častěji se na učitele

dívá chválený žák. Káraný se naopak snaží své zrakové kontakty s učitelem omezit.

Další pokusy zjistily, že nesouhlas učitele s žákovým tvrzením podstatně snížil objem žákových pohledů na učitele. I samo téma rozhovoru ovlivňuje četnost pohledů na učitele – je tu rozdíl mezi tématy věcnými, neosobními a tématy osobními, kdy byl objem pohledů na učitele vyšší.

Poznatky z oblasti mimiky a řeči očí dokázaly, jak důležitá je tato nonverbální komunikace. Tím, co naše oči dělají, sdělujeme druhým lidem nejen to, jak nám je, jak se cítíme, ale i jaký k nim máme vztah. Nebýt této řeči očí byl by náš osobní styk i styk učitele se žáky o něco skutečně cenného a podstatného ochuzen.

KINEZIKA – ŘEČ POHYBŮ

Co je kinezika? Vznikla z řeckého slova „kinema“ – pohyb. Je to oblast sociální psychologie zabývající se pohybem těla a jeho částí při nonverbální komunikaci. Kinezika zahrnuje všechny druhy pohybů. Jde-li ale o pohyby určitých částí těla, setkáváme se s označením speciálním. Např. **chironomie** tvoří část kineziky pojednávající o pohybech rukou. **Gestika** se pak zabývá pohyby rukou, které doprovázejí nebo nahrazují slovní projev.

Psychologové zjistili, že při různé vedeném rozhovoru (rozhodující bylo, zda to byl rozhovor klidný, mírný, anebo napjatý až konfliktní) se také různě měnilo svalové napětí účastníků rozhovoru. Elektromyografické záznamy ukázaly, že při vyšším psychologickém napětí při rozhovoru se ve svalích objevují elektrické potenciály vysokých amplitud, které normálně doprovázejí skutečné pohyby.

A. Dittman hlubším rozbořením vzorů pohybů ukázal, že různé nálady uvádějí do pohybu různé skupiny svalů. Lidé, kteří mají mimořádný pozorovací talent, dovedou tedy podle druhu pohybů uhádnout, v jaké náladě se onen pozorovaný člověk nachází.

Jednotlivé komunikační pohyby těla a jeho částí se třídí do skupin podle jejich druhu, významu a zjišťování přibuznosti v gestice lidí, kteří patří do různých kulturních či etnických oblastí. Připomeňme např. klasifikační systém švédského psychologa R. L. Birdwhistella, který vyšel z **analogie jazykovědy**. Nejmenší pohybovou jednotkou v kinezice je **kin**, v lingvistice foném. Z kinů se skládají vyšší, složitější jednotky – **kinemy**. Jim jsou nadřazené **kinemofy** neboli věty.

Jedna ze základních otázek kineziky zní: **kolik základních druhů pohybových sdělení, tj. kolik kvalitativně odlišných sdělení je možno pohyby**

tlumočit? M. Rei ve své knize vyjádřil domněnku, že gesty je možno vyjádřit na 700 000 rozličných sdělení.

Velmi důležité pro studium pohybu těla je zachycování, registrace pohybů. Ekman a Friesen vyvinuli systém záznamu SCAN (Systematic Transcribing Analytic System) – způsob psaní, pomocí něhož např. registrují údaje odečítané z filmových či videoových záznamů interakce.

Sledování řeči pohybů je velmi náročné a ve školním vyučování ho příliš mnoho využívat nelze. Učitel by musel mít velmi dobrou pozorovací schopnost. Existuje však jedna část kinetiky, kterou ve škole velmi uplatňujeme, a tou je **gestika**.

GESTIKA – ŘEČ GEST

Gesta – pohyby, které mají výrazný sdělovací účel, doprovázejí slovní projevy nebo je zastupují. Jde o pohyby kterékoli části těla – nejen rukou, i když většina gest je záležitostí právě rukou. Gesta patří do kinetiky a jsou ze všech pohybů nejvýraznější.

Funkce gest

- Gesta naznačují určitou ideu. Např. sdělení významu „jestli mě neposlechneš, budu se chovat jinak“ je doprovázeno celým souborem pohybů.
- Gesta obrazně naznačují to, co bylo možno říci slovem, ale co je přece jen srozumitelnější, když se to ukáže. Např. učitel v hlučné třídě: „Tady bude тихо.“ A uhodí pěstí do stolu – gestem srozumitelně naznačí, co je ochoten udělat, aby své přání prosadil.
- Gesta zvyšují názornost řečeného.
- Gesta mohou za určitých okolností vyjadřovat pravý opak toho, co je slovy sdělováno. Např. ve škole při výchovném konfliktu žák–učitel, kdy učitel přistihne žáka házejícího křídou po spolužácích: „Klidně hodf ještě jednou.“ Gestem však naznačí, co se stane jestli žák hodí – potrestání, pokárání. Která řeč je zde hlavní a která vedlejší? Vztah mezi řečí a gesty je velmi složitý.

Vědomé a nevědomé používání gest

Řadu gest používáme záměrně. Častokrát se však stává, že uděláme určité gesto, aniž bychom si toho byli vědomi.

Kulturní vlivy formující gesta

V naší kultuře je možno vidět tento vliv např. v pravidlech pohybové etikety, což jsou nepsaná pravidla společenského chování a zákony chování v určité skupině.

Etnické vlivy formující gesta

Gestikulace různých národů – např. je důležité poukázat na francouzskou eleganci, italskou výbušnost, anglickou ztřešnilivost.

Správné používání gest během vyučování je velmi důležité. Učitel stojící před třídou prkenně nezaujme žáky ani sebelepším tématem. Stejně je tomu i s nadměrným používáním gest. Proto i zde platí: **Všeho s mírou!**

POSTUROLOGIE – SDĚLOVÁNÍ FYZICKÝMI POSTOJI

Přednětem zkoumání posturologie je studium **poloh těla**. Už jen tím, že člověk zaujme určitou polohu těla, rukou, nohou, hlavy, může jiným lidem sdělit, zda je jeho psychologický postoj přátelský či nepřátelský, zda s nimi chce dále jednat nebo jednání ukončuje.

Základní tělesné polohy a postoje

Fyziologie rozeznává tři základní polohy člověka – **vstojě, vsedě, vleže**. Při každé z nich mohou různé části těla zaujímat rozmanité polohy. Hovoříme-li o vzájemné poloze dvou částí těla při téže základní i tělesné poloze, jde o tzv. **kompozici**. Jde-li o vystižení vzájemných poloh všech částí těla při dané základní tělesné poloze, jde o tzv. **konfiguraci**. Určitá konfigurace tak zahrnuje nejen zcela konkrétní polohu rukou a nohou, ale i polohu těla, krku, hlavy apod. – schoulení, zaklonění atd. u téže základní tělesné polohy (např. vstojě). **Poziturou** se pak rozumí celek, který udává jednak základní tělesnou polohu, jednak polohovou konfiguraci všech částí těla. Nejde však jen o popis různých fyzických postojů či o vystižení všech druhů poloh, kompozic, konfigurací a pozitur, ale především o nalezení určitého řádu, který zde panuje – např. ve vztahu mezi různými druhy poloh a určitým významem sdělení.

Vzájemná poloha dvou lidí v interakci

Poloha, kterou člověk zaujímá, když je sám, je obvykle poněkud odlišena od polohy, kterou zaujímá, pokud se domnívá, že by mohl být někým viděn, případně jakmile je ve společnosti druhého člověka nebo více lidí. Vzájemná poloha dvou lidí v rozhovoru naznačuje, zda a jak moc jde hovořičem

o to, o čem se hovoří, a nakolik je pro něj důležité naslouchajícího přesvědčit. Toto je velmi důležité pro učitele a všechny pedagogické pracovníky. Z jejich postoje musí být vždy znatelné zaujetí pro dané téma, o kterém se svými žáky hovoří. Také polohy naslouchajícího žáka naznačují, do jaké míry ho zajímá to, co mu říkáme.

HAPTIKA – SDĚLOVÁNÍ DOTEKEM

Termín **haptika** byl zaveden lingvistou Williamem Austinem. Vyjadřuje taktilní kontakt (dotek). Tento taktilní kontakt zahrnuje:

- příjem zpráv o působení tlaku, který působí deformaci kůže,
- příjem zpráv o působení tepla,
- příjem zpráv o působení chladu,
- příjem zpráv o vlivu podnětů, které působí bolesti,
- někdy bývá zařazován i smysl pro vibrace, který registruje chvění.

Dojde-li k doteku mezi dvěma lidmi, pak je možno hovořit nejen o tom, kterou částí těla se jedna osoba dotkla určité části těla druhé osoby, ale charakterizovat i druh tohoto doteku. Může jít o podání ruky, stisk, objetí, políbení, políbení, štípnutí, píchnutí apod. Dotek může být interpretován jako projev přátelství či nepřátelství.

Význam sdělování dotykem spočívá v mimořádné citlivosti kožního smyslu. Podáním ruky se dá druhému člověku sdělit, zda je vítán či zda přišel nevhod. Dotykem ruky lze žáka povzbudit i ukáznit, a přitom může jít o velmi jemný pohyb.

PROXEMIKA – SDĚLOVÁNÍ PŘÍBLIŽENÍM A ODDÁLENÍM

I tak nevinným způsobem, jako je přiblížení se k druhé osobě nebo naopak odstoupení, a tím i oddálení se od ní, jí něco sdělujeme. Studiem odstupu mezi lidmi se zabývá jedna z nejstarších disciplín nonverbální komunikace – **proxemika**.

Výzkumy např. zjistily, že u osob, které spolu komunikují vestoje, existuje určitá osobní zóna člověka. Rozumní se jí myšlená čára ohraničující tuje prostor kolem člověka, do něhož nerad pouští druhé lidi. Problémem je, že osobní zóna není u každého stejně velká a navíc se mění podle okolností. Může dojít k tomu, že se setká dvojice, z nichž jeden počítá s poměrně vel-

kým odstupu, zatímco druhý se snaží o malý odstup. Hledání přijatelné vzdálenosti pak není jednoduché.

Struktura zóny

Osobní zónu by bylo možno představit jako mýdlovou bublinu, která obklopuje člověka. Ten je v jejím středu. Ukazuje se však, že každý člověk má ne jednu, ale několik takovýchto bublin o různém poloměru. Podle E. T. Halla rozlišuje proxemika čtyři druhy těchto bublin:

- **Intimní sféra** – její dolní hranice splývá s těsným hmatovým dotekem partnerů. Takovýto styk pozorujeme například mezi matkou a dítětem, mezi milenci, manžely. Ve škole se s ním neseškáváme.
- **Osobní sféra** – oddálení těl dvou partnerů o 45–75 cm. Je to maximální vzdálenost, v níž je ještě možno se držet za ruce, případně jít vedle sebe tak, jak vedle sebe chodí manželé. Horní hranici je oddálení až o 120 cm. Dodržujeme ji při setkání s neznámým člověkem, s nímž se nenadále setkáváme na ulici.
- **Sociální sféra** – dolní hranice je 120–210 cm, horní pak 210–360 cm. Jde o vzdálenost, kterou udržujeme při obchodním jednání, při diskuzi ve skupině, při zkoušení žáka učitelem apod.
- **Veřejná sféra** – vystupuje-li někdo veřejně – herec na jevišti v divadle, učitel ve třídě, profesor v posluchárně atd. – je nutně, aby zaujal takovou vzdálenost, aby byla zřetelně vidět nejen celá jeho postava a pohyby, ale i jeho pohyb v prostoru. Je to vzdálenost od 360–760 cm.

Obecně se dá říci, že při neosobním, oficiálním setkání jsou vzdálenosti větší, při přátelských, neoficiálních setkání menší. Při volbě vhodného odstupu by si měl učitel ujasnit, o jaký typ setkání mu jde, jinak dochází k nedorozumění. Např. žák může považovat zavolání do kabinetu za oficiální setkání, a proto zaujme od učitele větší odstup, zatímco učitel je v kabinetu „doma“ a zavolal si žáka proto, aby si s ním v klidu pohovořil o žákových osobních problémech.

Mezi důležité témata, která proxemika řeší, patří i tzv. **teritorialita**. Je to členění prostoru (školy, třídy, lavice, pracovního stolu apod.) na oblasti, které určité osoba považuje za své území, kde je „doma“. Učitel se s problémy teritoria může setkat ve chvílích, kdy vkročí někam, kde se obvykle vyskytují jen žáci, nebo kdy musí řešit spor žáků o část lavice či pracovního stolu. V obdobné problémové situaci je žák, když musí vstoupit do sborovny, ředitelny apod.

V přiblížení či oddálení se při rozhovoru hraje svou roli i osobnostní charakteristika člověka, např. liší se průměrná velikost oddálení u extrovertů a introvertů. Velmi důležitý je vztah, který mezi sebou komunikující osoby mají.

G. M. Andrejevová ovšem připomíná, že optimální organizování prostorových vzdáleností pro sociální styk může pomáhat jen tehdy, když jsou si ostatní podmínky rovny. Znalosti zákonitostí proxemiky nemohou tedy samy o sobě zaručit úspěch nonverbální komunikace (Andrejevová, G. M., 1984).

PARALINGVISTIKA – SDĚLOVÁNÍ TÓNEM ŘEČI

Paralingvistika se vztahuje k naší řeči, ale nedá se zachytit klasickými metodami jazykovědy (například zapsat). Organicky proto patří do základního souboru nonverbálních projevů. Tvoří však určitý přechod od mimoslovních k slovním způsobům chování.

Paralingvistické charakteristiky

- Hlasitost řeči
- Výška tónu řeči
- Rychlost řeči
- Objem řeči
- Plynulost řeči
- Intonace – melodie řeči
- Pohyby v řeči
- Správná výslovnost
- Kvalita řeči – věcnost hovoru
- Členění řeči – frázování

O těchto složkách jsme se již zmiňovali v kapitole o komunikačních dovednostech.

SDĚLOVÁNÍ ÚPRAVOU ZE VNĚJŠÍKU

Sdělováním úpravou zevnějšku se rozumí to, co je možno vyčíst ze způsobu oblečení, účesu, líčení atp. S tímto způsobem sdělování se setkávají zejména na učitelé dospívající mládeže. Jde např. o způsob oblékání žáků, volbu

brašen a batohů pro přenašeni učebnic a sešitů. Zvláštní případ tvoří úprava vlasů, volba zdobných prvků na oblečení, nápisů, emblémů, odznaků atd. D. Bitnerová upozorňuje, že tyto prvky jsou projevem světytné společenské kultury a vše to představuje jednu z cest hledání dospělosti, svépřávnosti, autonomie.

Nonverbální komunikace zná celou řadu způsobů, jak to či ono tomu či onomu sdělit, ukázat, dát najevo. Bez ní by byla naše komunikace fádní a nudná. Naučme se proto nejen ovládat všechny prostředky nonverbální komunikace, ale budme také vnímavější a citlivější k signálům k nám vyslaným. Pro učitele je to velmi užitečné, poněvadž pedagogická komunikace bude pak o mnoho lepší a efektivnější. Stačí jen trochu chtít, mít oči i uši otevřené a hlavně vnímat a naslouchat.

2.4 KOMUNIKACE ČINEM

Sdělování činy je velice významným druhem pedagogické komunikace. Na rozdíl od komunikace verbální a neverbální je mu však věnována v oblasti teoretické a výzkumné malá pozornost. Co rozumíme jedním činem? Je to způsob jednání, v našem případě jednání učitele se žáky a naopak, jak uvádí J. Křivohlavý (1987, s. 45). Zahnuje to, co se dělá a jak se to dělá. Jedná se zejména o postoje, např. postoj učitele k nepřipravenému žákovi, k výchovným situacím, k individualitě žáka a jeho specifickým zvláštnostem apod. Čin jako nositel komunikačního sdělení se projevuje dle J. Mareše a J. Křivohlavého (1995, s. 18) informací o aktuálním vztahu žáka ke škole – k vyučovacímu předmětu, k učiteli, k učení i ke spolužákům. Totéž se týká učitele.